

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

İlk Hadis Müdevvini İbn Şihâb ez-Zührî ve Ona Yöneltilen Eleştirilerin Eleştirisi The First Mudawwin Ibn Shihab az-Zuhri and a Response to the Criticisms Raised Against Him

Makbule Şükran ERDOĞAN

Uzman, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi
seryilmaz06@hotmail.com
Orcid ID: 0000-0002-8403-7294

Öz: Güvenilir şahsiyeti ve çeşitli ilimlere vukûfiyeti ile tanınmış bir âlim olan İbn Şihâb ez-Zührî (öl. 124/742) özellikle hadis ilmine hizmetleri noktasında önemli ve değerli bir konuma sahiptir. Hâfız bir muhaddis olarak bilinen Zührî ilme olan merakı ve düşkünlüğü ile bilhassa Şam bölgesinde tedvîn ve isnad çalışmalarının öncülüğünü yapan bir âlim olarak tanınmıştır. Bununla birlikte Şam'da Emevî iktidarıyla kurmuş olduğu seviyeli bir ulemâ ve ümerâ ilişkisine rağmen bazı çevrelerce tenkit edilmekten kurtulamamıştır. Bu çalışmada Zührî'ye yöneltilen tenkitler ve bu tenkitlere verilen cevaplara yer verilmiştir. İki bölüm olarak ele alınan bu çalışmada bilgiler delilleriyle desteklenmiş, ilgili rivayetler asıl kaynağından nakledilerek aklî ve tarihî gerçeklikler ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zührî, hadis, tedvîn, isnad, eleştiri.

Abstract: Ibn Shihab az-Zuhri (d. 124/742), who is a scholar recognized for his reliable character and his experience in various fields of study, holds an important and valuable place, especially concerning his contributions to the study of hadith. Known as a hâfız of hadith, Zuhri gained recognition as a scholar who, with his interest in and devotion to knowledge, pioneered the studies of tadwin and isnâd particularly in Damascus. Nonetheless, despite maintaining a level-headed relationship with the Umayyad government in Damascus, he couldn't avoid being subjected to criticism by certain circles. This study features the criticisms raised against Zuhri, as well as the responses given to said criticisms. The information given in this two-part study is provided with its evidence and relevant accounts have been excerpted from their original sources to try to demonstrate rational and historical facts.

Keywords: Zuhri, hadith, tadwin, isnâd, criticism.

GİRİŞ

İlim yolculuğuna Medine'de başlayan Zührî otuz yaşında iken Şam'a gitmiştir. Şam-Medine arasında yaklaşık kırk beş yıl ilim yolculuğu yapmış özellikle resmî tedvîn faaliyetinde önemli rol üstlenmiştir. Çalışkan ve gayretli olması, hâfıza gücü, cömertliği gibi üstün vasıflarıyla yaşadığı toplumda akranlarının ulaşamadığı bir makama sahip olmuş sadece hadis tedvîninde değil hadis

isnadlı olarak rivayet edilmesinde öncü âlimlerden biri olmuştur. (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 8/71-74; İbn Hacer, 1413/1993: 5/284-288; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83-85; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/429-439)

Zührî'nin kısaca hayatını, kişiliğini ve hadisçiliğini ele alarak başlayacağımız bu çalışmanın devamında ona yöneltilen eleştiriler ve cevaplar ele alınacaktır. Özellikle Emevî halifeleriyle yakınlığının ve onlardan aldığı desteğin iç ve dış çevrelerce nasıl algılandığı ve eleştirildiği üzerinde durulacaktır. Bu eleştiriler ulemânın verdiği cevaplar çerçevesinde tarihî ve aklî gerçeklikler süzgecinden geçirilerek ve sosyo-kültürel ortam dikkate alınarak objektif olarak değerlendirilecektir.

Zührî'nin Hayatı ve İlmî Kişiliği

Hayatı

Tâbiîn neslinin yaşça büyüklerinden olan Zührî'nin tam adı Muhammed b. Müslim b. Ubeydullah b. Abdullah b. Şihâb b. Abdullah b. el-Haris b. Zühre b. Kilab el-Kureşî ez-Zührî'dir. Künyesi ise Ebû Bekir'dir. (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 8/71; İbn Hallikân, 1971: 4/177; Ebû Zehv, 1404/1984: 174; İbn Hacer, 1413/1993: 5/284; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/429)

Zührî'nin doğum tarihi hakkında ihtilâf söz konusudur. Bazı kaynaklar hicrî 50 (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83) ve 51 (İbn Hallikân, 1971: 4/178) bazıları da 56 (İbn Hacer, 1413/1993: 5/287) ve 58 (İbn Sa'd, 1421/2001: 7/439) yıllarında Medine'de doğduğunu nakletmektedir. Otuz yaşına kadar Medine'de yaşayıp 80/700 yılında Şam'a gittiği bilgisine ve doğum-ölüm yılları arasındaki rivayetlere dayanılarak doğum tarihinin 50/670 yılı olduğu çoğunlukla tercih edilmektedir. (Koçyiğit, 1973: 51-62; ed-Dûrî, 2002: 74-75; Futsî, 2017: 97)

Zührî'nin kendisinden önce vefat eden abisi Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim bir hadis râvisidir. Abisinin Zührî'den hadis rivayet ettiği bildirilmiştir. (İbn Hacer, 1413/1993: 5/284). Zührî'nin aile fertleriyle ilgili fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bununla birlikte babasının vefatından sonra geride fakirlik içerisinde yaşayan bir ailenin kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim onun Halife Abdülmelik b. Mervân'a: "Ey mü'minlerin emiri! Ailem ihtiyaç içerisinde iken onları bırakıp geldim, Allah'tan başkası bunu bilemez... Onlara kız kardeşimden başka hizmet edecek kimse yok. Kız kardeşim ailemin ununu öğütür, hamurunu yoğurur ve ekmeğini pişirir..." dediği nakledilmiştir. (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/368)

Zührî, fakirlik içerisinde geçen ömrüne rağmen dünya malına meyletmemiş, aksine toplumda çok cömert bir kişi olarak tanınmıştır. Kendisinden yardım isteyenleri geri çevirmemiş, onlara ihsan ve ikramda bulunmuştur. Nitekim onun cömertliği ile alakalı olarak Mâlik b. Enes'in: "Zührî, insanların en cömerdi idi." (İbn Hacer, 1413/1993: 5/287); Amr b. Dînâr'ın da: "Dinara ve dirheme değer vermeyen Zührî gibi birini görmedim" dediği nakledilmiştir. (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83)

Zührî'nin doğum tarihinde olduğu gibi vefat tarihinde de farklılıklar olmakla birlikte İbn Hibbân (öl. 354/965) ve Zehebî (öl. 748/1348), Zührî'nin hicrî 124 senesi Ramazan ayında vefat ettiğini zikretmişlerdir. (İbn Hibbân, 1395/1975: 5/60; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/85) İbn Sa'd ise Zührî'nin hicrî 124 yılı Ramazanın 17. gecesi vefat ettiğini, cenazesinin ise Filistin sınırının başı ve Hicaz sınırının sonu olan Şağb ve Beda arasında kendi mülkü Edama denilen çiftliğe defnedilmiş olduğu bilgisini vermiştir. (İbn Hallikân, 1971: 4/178; Ebû Zehv, 1404/1984: 175; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/439)

İlmî Kişiliği

Zührî'nin genelde ilme özelde hadis ilmine olan düşkünlüğü bilinen bir husustur. Kaynaklar onun kısa sürede Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlediğini, zor hayat şartlarına rağmen zamanının çoğunu ilme ayırdığını nakletmektedir.

Allah vergisi üstün bir hafızaya sahip olan Zührî, Kur'ân-ı Kerîm'i seksen günde ezberlemiştir. (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/84) Kendisinin: "Ezberlediğim şeylerden hiçbirini unutmadım, sadece bir hadisten şüphe ettim. Bu hadisi bir arkadaşına sorduğum zaman o da benim gibi rivayet etti." (İbn Hacer, 1413/1993: 5/286; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/84; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/434) şeklindeki ifadesiyle öğrendiği hiçbir şeyi unutmadığını ortaya koymuştur.

Zührî'nin hafıza gücünü gösteren başka bir rivayet ise şöyledir: "Bir gün Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik (öl. 125/743), Zührî'nin hafızasını denemek için çocuğuna biraz hadis imlâ ettirmesini söyler. Zührî, dört yüz kadar hadis imlâ ettirir. Aylar sonra halife, Zührî'yi çağırıp defteri kaybettiğini, aynı hadisleri bir kere daha imlâ ettirmesini söyler. Tekrar imlâ ettirdikten sonra önceki ve sonraki defter karşılaştırılınca imlâ ettirilen hadislerin bir harfinin bile değişmediği görülür." (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83-84)

Zührî, hâfız olduktan sonra vaktinin çoğunu nesep ilmine ve şiire ayırmış; pek çok şiir ezberlemiştir. Nesep ilmini Abdullah b. Sa'lebe'den tahsil etmiş fakat onun fıkıhla ilgili sorulara cevap veremediğini görünce ondan ayrılarak Saîd b. Müseyyeb'in meclisine katılmış ve ondan sekiz sene ders almıştır. (ez-Zehebî, 1408/1988: 8/231-232; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/435) Yirmi yaşlarında hadis çalışmalarına başlamış olması muhtemel olan Zührî (el-A'zamî, 1993: 251-252), Ubeydullah b. Abdullah'tan hadis dinlemek için hizmetçilik yapmış; öyle ki Ubeydullah'ın cariyesi Zührî'yi onun kölesi zannetmiştir. (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/362)

Zührî'nin Saîd b. Müseyyeb'in meclisine katılması onun hadis ve fıkıh tahsiline yönelişinin başlangıcı olmuştur. Özellikle de "Fukahâ-yi Seb'a" (yedi fakih) denilen Medine'nin önde gelen âlimlerine öğrencilik yapmıştır. Öyle ki, hocalarının ilimlerini kendinde toplamaya çalışmış ve onların mirasçısı konumuna erişmiştir. (Koçyiğit, 1973: 56-57; Futsî, 2017: 97)

Leys b. Sa'd'dan (öl. 175/791) rivayet edilen şu haber Zührî'nin bu mirasa sahip çıktığını ve ilmi kapasitesini göstermesi bakımından önemlidir: "Ben, İbn Şihâb kadar nefsinde çok çeşitli ilim toplamış birini tanımıyorum. Tergîpten rivayet etse, işte bu konuda en iyi bilen budur, dersin. Araptan ve ensaptan söz etse, bu konuda en iyi budur, dersin. Kur'ân'dan ve sünnetten bahsetse bu sefer yine en iyi budur, dersin." (İbn Hacer, 1413/1993: 5/286-287; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83) Onun hakkında öğrencisi İmam Mâlik: "Bir kişi dışında hem fakih hem muhaddis olan bir zata ulaşamadım." dediğinde "Kim o?" diye sordular. Mâlik de "İbn Şihâb ez-Zührî" dedi. (İbn Sa'd, 1421/2001: 7/434) İbrâhim b. Sa'd (öl. 183/799), Zührî'nin sahip olduğu geniş ilme nasıl ulaştığını babasına sormuş, o da şunları söylemiştir: "İbn Şihâb, ilim meclislerine en evvel gelir, mecliste yaşlı veya genç birini gördüğü zaman ona bir şeyler sorardı. Sonra ensarın oturduğu mahallelere uğrar, orada da genç veya yaşlı, erkek veya kadın demeden herkese sorardı. O, akranlarının aksine soru sormaktan çekinmez, ilim meclislerinde ön sıralarda olmaya gayret gösterirdi." (Ebû Zehv, 1404/1984: 174; İbn Hacer, 1413/1993: 5/286-287; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83)

Zührî'nin hafızasına güvendiğini; fakat işini sağlama almak için işittiklerini veya ezberlediklerini kaydetmiş olduğunu Ebû'z-Zinâd'dan (öl. 130/748) gelen şu haberlerden öğreniyoruz: "Zührî ile ulemâyı dolaşırdık, o yanında levhalar ve sayfalar taşır, her işittiğini yazardı." (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/433) "Biz helâl ve haramı yazıyorduk. İbn Şihâb da bütün işittiklerini yazıyordu. Kendine ihtiyaç duyulduğunda anladım ki, o herkesten âlimdi." Sâlih b. Keysân: "Ben ve Zührî talebül'ilim için bir araya gelip sünneti yazalım dedik. Hz. Peygamber'den gelenleri yazdık. Sonra Zührî sahâbeden gelenleri de yazalım, onlar da sünnettendir, dedi. Ben, değildir, dedim. O yazdı, ben yazmadım. O muvaffak oldu, ben olamadım." (Ebû Zehv, 1404/1984: 175; İbn Hacer, 1413/1993: 5/286)

Bu rivayetlerden anlaşıldığı üzere Zührî çeşitli konuları içeren rivayetleri yazıyor, içerik bakımından rivayetlere bir sınırlama getirmiyordu. Ayrıca Hz. Peygamber'den gelen merfû hadislerin yanı sıra mevkuf ve maktû olanları kaydediyor, onları sünnet kapsamına dâhil ediyordu. Bu husus Zührî'nin sünnete-hâdise bakış açısını yansıtmaya açısından önemli görülmektedir.

Hadis ilminde mâruf, hâfız, fakih, sika ve sadûk gibi vasıflarla ta'dîl edilen Zührî, (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 8/81-84; Ebû Zehv, 1404/1984: 174; İbn Hacer, 1413/1993: 5/286) Şam ile Hicaz arasında

kırk beş yıl boyunca ilim meclislerini dolaşmış ve pek çok hadis öğrenmiştir. Onun 2000 ile 2200 arasında hadis rivayet ettiği nakledilmiştir. Bunların yarısının müsned, 200 kadarının sika olmayanlardan rivayet, 50 kadarının ise ihtilâflı olduğu bildirilmiştir. (İbn Hacer, 1413/1993: 5/286)

Onun güvenilir bir râvi olduğu, çok hadis rivayet ettiği, hadis âlimi sıfatıyla Hicaz ve Şam bölgeleri arasında yıllarca yaptığı seyahatlerle ilmî alışverişin yönünü tayin ettiği, Şam bölgesinde isnadlı hadis rivayetini başlattığı ve ilk hadis müdevvini olduğu bilinmektedir. Ayrıca tebeu't-tâbiîn döneminde görüşleri ve eserleriyle etkili olan, tasnif döneminin başlarına ait ürünler veren bilindik şahıslara hocalık etmesi gibi yönleri de önemlidir. (Özkan, 2013: 546)

Tâbiînin yaş itibarıyla büyük muhaddislerinden olan Zührî, Abdullah b. Sa'lebe (öl. 32/653), Hasan (öl. 49/669) ve Hüseyin (öl. 61/680), Abdurrahman b. Ezher (öl. 68/686), Abdullah b. Ömer (öl. 73/693), Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12), Ebû't-Tufeyl (öl. 100/719) gibi bazı sahabîlerden ders alarak onların öğrencisi olmuştur. (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 8/71; İbn Hacer, 1413/1993: 5/284-285; el-İsfahânî, 1416/1996: 3/372)

Zührî, tâbiîn tabakasında ise Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Urve b. Zübeyr (öl. 94/713), Ebû Seleme (öl. 94/713), Ali b. el-Hüseyin (öl. 95/714), Süleyman b. Yesâr (öl. 110/729), Nâfi' Mevlâ b. Ömer (öl. 117/736) gibi hocalardan istifade etmiştir. (İbn Asâkir, 1418/1997: 55/295)

Zührî'nin kendisinden gelen bir rivayette Urve b. Zübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Ebû Seleme ve Ubeydullah b. Abdullah (öl. 99/718) hakkında "Dört kişi vardır ki, ben onları ilmî yönden birer deniz gibi gördüm." dediği zikredilmiştir. (Koçyiğit, 1973: 56) Hz. Peygamber, Ebû Bekir, Ömer ve Osman'ın kazaî hükümlerini, sünnet bilgisini, fıkıh ve kıraat ilmini Saîd b. Müseyyeb'den, hadis ve tarih ilmini Urve b. Zübeyr'den, diğer ilimleri de Ubeydullah b. Abdullah'tan öğrenmiş ve onların ilmini şahsında toplamaya çalışmıştır. Zührî gece evine döndüğünde hocalarından aldığı rivayetleri hâfızasına iyice yerleştirmek için müzakere etmiş ve onları cariyesine tekrarlamıştır. (ez-Zehebi, 1401-1405/1981-1985: 5/334-337) Zührî'nin ilmî kimliğine bakıldığında bu dört hocasından çok etkilendiği, onlardan istifade ettiği ve eğitim hayatında onları kendine örnek aldığı anlaşılmaktadır.

Zührî'nin öğrencileri olup kendisinden hadis rivayet eden râviler listesinde ise Ömer b. Abdulazîz (öl. 101/720), Ali b. Hüseyin (öl. 114/740), Hişâm b. Abdülmelik (öl. 125/743), Sâlih b. Keysân (öl. 140/757), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (öl. 143/760), Muhammed b. Abdullah b. Ehî ez-Zührî (öl. 157/774), Süleyman b. Kesîr (öl. 163/780), Mâlik b. Enes (öl. 179/795), Süfyân b. Uyeyne (öl. 198/814) gibi önemli vasıflara sahip pek çok isim yer almaktadır. (İbn Hacer, 1413/1993: 5/286; Zührî'nin hayatı, kişiliği, hocaları, talebeleri ve hadis ilmindeki yeri ile ilgili detaylı bilgi için bz. Tüzün, 2022: 3-24, 50-144)

Hadis İlmi İçerisindeki Faaliyetleri

Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı Kerîm ile karıştırılır endişesiyle ilk zamanlarda hadis yazımını yasakladığı sonrasında ise buna izin verdiği İslâm âlimleri tarafından ileri sürülen bir husustur. (bk. A'zamî, 1998: 47-52) Bazı sahâbe ve tâbiîn hadis kitâbetini kerih görmeye devam etmiş, sadece ezberlemek için yazmış sonra da bunları imha etmişlerdir. Bu âlimlerden biri de Zührî'dir. Zira İkrime, Zührî'nin gittiği meclislerde işittiği hadisleri yazdığını, yazdıklarını iyice hâfızasına yerleştirdikten sonra imha ettiğini rivayet etmiştir. (Bağdâdî, 1949: 58-60) Zührî ilk zamanlarda kaydettiği ilmini halka açıklamamıştır, zira o, ilim öğrenmek isteyenin gayretli olması ve talebelere kitap veya imlâ şeklinde hazır bilgi verilmemesi gerektiğini düşünmüştür. (Bağdâdî, 1433/2012: 316)

Zührî'nin gençlik yıllarının başlarında hadis kitâbetini kerih görmesine rağmen sonrasında hadisleri yazdığını gösteren rivayetler vardır. Ebû'l-Müleyh dedi ki: "Zührî'nin derslerinde biz, Hişâm onu mecbur edinceye kadar yazmazdık. Sonra o, Hişâm'ın oğlu için yazdı. Böylece başkaları da hadis yazmış oldu...". Süfyân b. Uyeyne'den gelen bir rivayete göre ise Zührî: "Emirler bizi mecbur edinceye kadar bu ilmi yazmaktan hoşlanmazdık. Sonra onu insanlardan esirgemeyi hoş görmedik." dedi. (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/363; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/434) Bu rivayetler ışığında Zührî'nin hadis kitâbetine karşı menfi tavrının halife Hişâm'ın zorlamasıyla değiştiği ve o günden sonra hadisleri yazarak kayıt altına aldığı anlaşılmaktadır.

Hadis ve aynı zamanda bir fıkıh âlimi olan Zührî'nin takriben otuz yaşlarında Medine'den ayrılıp Şam'a gittiğine ve burada Emevî halifelerinin takdirini kazandığına dair bizzat kendisinin naklettiği rivayet kaynaklarda mevcuttur. (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/367-369; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/429-432) Hayatının Şam'da geçen döneminde Zührî, Abdülmelik b. Mervân'dan (h. 64-86) Hişâm b. Abdülmelik'e (h. 105-125) kadar bütün Emevî halifelerinin sohbetlerinde bulunmuş, onların desteğiyle ilmî faaliyetlerine devam etmiştir. Hadis ve fıkıh sahasındaki geniş bilgisiyle zaman zaman halifelere yardımcı olmuş, bazen de nasihat ve tavsiyelerde bulunmuştur. (Koçyiğit, 1973: 64) Kısacası Şam dönemi Zührî'nin hayatında yeni bir başlangıç olmuş, Emevî yönetiminden almış olduğu maddî ve mânevî destek ile ilmî açıdan bir olgunluğa erişmiştir. Özellikle Ömer b. Abdülazîz, Zührî'ye hayranlık duyan bir halifeydi. Zührî'nin sünneti en iyi bilenlerden olduğunu söyler, halka da onun meclislerine katılmalarını tavsiye ederdi. (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 4/73; İbn Hallikân, 1971: 4/177) O dönem âlimleri de Zührî'nin bir otorite olduğunu kabullenmişlerdi. (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 8/81-84; Ebû Zehv, 1404/1984: 174; İbn Hacer, 1413/1993: 5/286-287; ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83)

Zührî'nin halife Ömer b. Abdülazîz zamanına kadar gayr-i resmî olarak başladığı hadis yazma faaliyeti, bu tarihten itibaren resmî tedvîn çalışması olarak devam etmiştir. Kısacası bu dönemde insan hafızası hadis nakletmenin tek vasıtası olmaktan çıkarak yazıya intikal etmiştir. Bu noktadaki ilk değişim halife Ömer b. Abdülazîz'in ona hadisleri bir araya toplayıp yazmasını istediği zaman gerçekleşmiştir. (A'zamî, 1993: 256)

Hadiste bir otorite olarak görülen Zührî, Ömer b. Abdülazîz'in isteği ile başlatılan resmî tedvîn faaliyetlerinde başrolü üstlenmiştir. Hadislerin tedvîn faaliyetinin sebebi olarak, hadislerin vaz' hareketlerinden ancak sahih hadislerin bir kitapta toplanması halinde korunabileceğine inanan Ömer b. Abdülazîz'in Medine Valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'a (öl. 117/120) gönderdiği şu tâlimat mektubu gösterilmektedir: "Resûlullah'ın hadislerine dair ne ne varsa araştır ve yaz (yazdır). Çünkü ben, hadis ehlinin azalıp yok olacağından ve bu ilmin kaybolmasından korkuyorum. Bir de Resûlullah'ın hadislerinden başkasını kabul etme. Hem de ulemâ ilmi ifşâ etsin, ders vermek için otursunlar ki bilmeyenlere öğretilmiş olsun. Çünkü ilim gizli tutulmadıkça mahvolmaz." (ez-Zebîdî, 1982: 1/48; Ebû Zehv, 1404/1984: 127-128)

Halifenin hadis tedvînine yönelik bu emri bütün valilere gönderilerek memleketin her tarafına duyurulmuştur. (Tedvîn faaliyetinde şehir şehir ilk hizmet veren isimler için bk. Canan, 1998: 110) Hz. Peygamber'den ve sahâbîlerden gelen hadisleri hafızasına zabt ederek ve yazarak korumaya çalışan Zührî, tedvîn faaliyetinde büyük bir disiplin ve gayret içerisinde çalışmış, bu işin öncülerinden olmuştur. Örneğin Zührî, yazdığı nüshaları etrafına koymuş hadisleri tedvîn ediyordu. Dikkatini yazdıklarına o kadar vermişti ki hiçbir şey duymuyor ve görmüyordu. Bunun üzerine hanımı ona: "Vallahi üzerime üç tane kuma getirsen bana bu kadar ağır gelmezdi. Senin bu yazdıkların hepsini geçti" demiştir. (İbn Hallikân, 1971: 4/177-178) Bu rivayet Zührî'nin işittiği ve öğrendiği her hadisi yazılı olarak kaydettiğini ve işine verdiği önemi göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Düzenli ve gayretli bir çalışma sonucunda Zührî ulaşabildiği hadisleri bir kitapta toplamış, halife de bu kitabı çoğaltarak her tarafa göndermiştir. Böylece Zührî, hadislerin derlenerek korunması hususunda önemli bir çığır açan ilk kişi olmuştur. (Koçyiğit, 1973: 70-71; Ebû Zehv, 1404/1984: 175) Zührî tedvîn çalışmalarına devam etmesinde Ömer b. Abdülazîz'den sonra gelen halifelerden de destek görmüştür.

Zührî'nin resmî anlamda hadis tedvîn işini başarmış ilk kişi olması onun hadis baş müdevvini vasfıyla tanınmasını sağlamıştır. (Geniş bilgi için bk. Öz, 2006: 208-240) Mâlik b. Enes'in şu rivayeti bunu desteklemektedir: "Hadisi ilk tedvîn eden kişi İbn Şihâb'tır." (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/363) Zührî'nin kendisi de bu gerçeği şöyle dile getirmiştir: "Bu ilmi benden önce hiç kimse yaymamıştır." (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83; el-İsfahânî, 1416/1996: 3/36) İbn Sa'd ise İbn Şihâb'ın kendinde topladığı ilme sahip kimseyi görmediğini ifade etmiştir. (İbn Sa'd, 1421/2001: 7/434)

Zührî aynı zamanda hadis isnad uygulamasını ilk başlatanlardan biri olarak bilinmektedir. Özellikle şark tarafından yayılmaya başlayan mevzu hadisler, hadis râvilerinin sıhhat durumlarının bilinmesi ihtiyacını da zorunlu kılmıştı. Zührî de bu hususu göz ardı etmemiş, hadislerin/haberlerin naklinde isnad zincirine büyük bir önem vermiştir. Nitekim Şam'da rivayet ettiği hadislerin halk

tarafından isnadsız aktarıldığını gören Zührî buna karşı çıkmış, bunun üzerine Şamlılar da hadisleri isnadı ile rivayet etmeye başlamışlardı. (İbn Sa'd, 1421/2001: 7/432) Bu bilgi Zührî'nin Şam bölgesindeki isnad uygulamasının öncülüğüne işaret etmektedir. Zira isnad kullanımının Hicaz ve Irak gibi bölgelerde daha önce başladığında şüphe yoktur. (Özkan, 2013: 44/ 547)

İsnadı rivayetlerin rastgele dağılmasını engelleyen bir dizgin ve yulara benzeten Zührî'nin (et-Tirmizî, 1992: 5/754) isnada verdiği ehemmiyeti gösteren bazı rivayetler kaynaklarda yer almaktadır: Nitekim Malik b. Enes bununla ilgili olarak şöyle demiştir: "Hadisleri isnad ile ilk rivayet eden kişi Zührî'dir." (İbn Ebû Hâtim, 1372/1953: 4/74; el-İsfahânî, 1416/1996: 3/363), Yine Utbe b. Ebî Hakim de: "İshâk b. Ebû Ferve, Zührî'nin yanında oturup, 'Resûlullah dedi ki... Resûlullah dedi ki ...' diye hadisleri rivayet etmeye başladı. Zührî ona, 'Ey İbn Ebû Ferve! Allah seni kahretsin: Allah'a karşı ne kadar cüretkârsın ki hadisleri isnadsız rivayet ediyorsun. Bize ipi ve halkası olmayan hadisleri rivayet ediyorsun... dedi.'" demiştir. (en-Nîsâbü'rî, 1397/ 1977: 40)

Zührî, vefatından kısa bir zaman önce Mekke'de ders verdiği Süfyân b. Uyeyne'yi bir hadisi isnadsız olarak öğretmek istemesi üzerine: "Çatıya merdivensiz çıkabilir misin?" diye tepki göstererek uyarıştır. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/347)

Zührî'nin İslâm tarihinde en önemli muhaddislerinden olduğu aşîkârdır. Bazı âlimler birinci asırda siyaset alanında Ömer b. Abdülazîz'i (öl. 101/720), hadis alanında ise Zührî'yi müceddid olarak kabul etmişlerdir. (İbnü'l-Esîr, 1972: 11/319) Bu görüş Zührî'nin hadis ilmindeki yeri ve önemini özetlemektedir.

Zührî'ye Yöneltilen Eleştiriler

Cerh ve ta'dîl âlimlerince güvenilirliği ve ilme hâkimiyeti kabul edilmiş olan Zührî hakkında bazı âlimler ve müsteşrikler bir takım eleştirilerde bulunmuşlardır. Biz bu bölümde Zührî'ye art niyetle yapılmış olduğunu düşündüğümüz eleştirileri ve onlara yapılan karşı eleştirileri ele alacağız.

Emevîlere Yakınlığı ve Onlarla İşbirliği Yapması

80/699 senesinden sonra otuzlu yaşlarında iken geçim sıkıntısına çözüm bulabilmek amacıyla ilk defa Şam'a gelmiş olan Zührî, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân ile tanışarak ona durumunu arz etmiştir. (ez-Zehebî, 1408/1988: 8/246; el-İsfahânî, 1416/1996: 3/368; Koçyiğit, 1973: 64-66) Bu tarihten itibaren Zührî diğer Emevî halifeleri ile iyi geçinmiş ve onların takdirini kazanmıştır.

Emevî halifelerinden özellikle Abdülmelik b. Mervân, Zührî'yi ücretli saray âlimi olarak görevlendirmiştir. (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/367-369; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/429-432) Abdülmelik b. Mervân zamanından Hişâm b. Abdülmelik dönemine kadar yaklaşık altı halife iktidarında kadılık, hocalık ve hac emirliği gibi çeşitli görev ve sıfatlarla çalışmıştır. (bkz. Özkan, 2013: 44/548) Ayrıca Zührî'nin borçlarının değişik dönemlerde mevcut halife tarafından ödendiği bilgisi de nakledilmiştir. (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83; İbn Sa'd, 1421/2001: 7/429)

Zührî ve Emevî yönetimi arasındaki ilişkinin güçlü olmasından dolayı bazı çağdaş araştırmacılar Zührî'yi Emevî sarayının kültür ve tarih müsteşarı vasfıyla nitelendirmişlerdir. (ez-Zührî, 2016: 18-19)

Bazı muhaddisler Zührî'yi bir yönden ilmî açıdan överken diğer yönden Emevî iktidarıyla olan bu yakın münasebetinden dolayı eleştirmişlerdir. Fakat bu eleştiriler aşırı derecede onu kötülemek tarzında değil keşke olmasaydı kabilinden görülmüştür. (Tüzün, 2022: 24) Özellikle o dönemde Emevî yönetiminden memnun olmayan ulemâ sınıfı Zührî'nin saraya yakınlığından rahatsız olmuştur. Meselâ o dönemin âlimlerinden hocası Saîd b. Müseyyeb rivayet ettiği hadisleri Beni Ümeyye'ye aktardığı için ona kızmış, Şam âlimlerinden Mekhûl b. Müslim, "İbn Şihâb insanların en bilginidir. Geçmiş sünneti ondan daha iyi bilen kalmadı." (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/336) diyerek Zührî'yi övmüş "Şayet kendini meliklerin sohbetiyle bozmamış olsaydı kim Zührî gibi olabilirdi!" diyerek Emevîler'e hadis rivayet ettiği için onu hoş görmeyip eleştirmiştir. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/339; el-İsfahânî, 1416/1996: 3/366; İbn Asâkir, 1418/1997: 55/369) Zührî'den hadis öğrenen Eyyûb es-Sahtiyânî (öl. 131/748) onun hakkında "Bu beldede ilmi ihya eden, ancak sultanla da sohbet eden

biridir.” demiştir. (İbn Hanbel, 2001: 3/355) Şu’be gibi önde gelen bazı muhaddisler bu sebepten dolayı Zührî’den hadis almamışlardır. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 7/226)

Emevîlere yakınlığı dolayısıyla Zührî’yi tenkit edenlerden bir diğeri Mutezile mezhebinin kurucularından olan Amr b. Ubeyd (öl. 143/761) dir. O, Zührî için “ümerânın mendili” demiştir. (İbn Asâkir, 1418/1997: 55/370) Halbûki Amr b. Ubeyd kendisi hadisçiler tarafından “metrûku’l-hadis” gibi lafızlarla cerh edilmiştir. (İbn Ebû Hâtîm, 1372/1953: 6/246 vd.; Tüzün 2022: 25)

Sayıları az da olsa Zührî’yi tenkit eden Müslüman âlimler hükümdarlara yakın olmayı takvâya uymayan bir hareket olarak düşündükleri için böyle söylemiş olabilirler. Bununla birlikte Zührî’nin Emevîlerin yanlış uygulamalarına ve zulümlerine destek olduğuna dair herhangi bir tarihi bilgiye, faaliyete ve iktidar lehine bir rivayetine rastlanılmamıştır. Eğer hükümdarlar dine aykırı iş yapar ve zulmederse yakınında bulunan âlimler de bu zulümlerde onu desteklerse bu hal âlimlerin tenkitine sebep olabilir. Zührî hakkında böyle bir durum söz konusu olmadığı için onu tenkit etmek doğru değildir. İslâm tarihi boyunca Hasan-ı Basrî, Mâlik b. Enes ve Şâfiî gibi pek çok sâlih âlimin yöneticilerin meclisine katıldıkları bilinmektedir. Dolayısıyla ihlâslı ve muttakî âlimlerin hükümdarların yakınlarında olup hakka ve adalete yönlendirmesi tenkit edilecek değil tasvip edilecek bir davranıştır. (Tüzün, 2022: 26) Bu doğrultuda A’zamî de şunları söylemektedir: “Devlet hizmeti gören ve hükümetle dayanışma halinde bulunan birçok âlim vardır. Nitekim eş- Şa’bî, Hasan Basrî, Kabîsa ve diğerleri bunlar arasındadır. Dolayısıyla bir kimsenin devlet hizmetini kabul etmesi, icraatı doğru olduğu müddetçe hiçbir zaman onun aleyhine delil teşkil edemez.” (el-A’zamî, 1993: 251-252)

Kaynaklar Zührî’nin bir haksızlık gördüğünde yöneticilere bile karşı gelebildiğini, onların arzularına boyun eğmediğini ve de onları irşad ettiğini gösteren şu örnekleri nakletmektedir: Bir gün Süleyman b. Yesâr, halife Hişâm b. Abdülmelik’in huzuruna çıkar. Halife ona Nûr sûresi 24/11. ayetin sonundaki *“İçlerinden günahın büyüğüne talip olan kimseye büyük azap vardır.”* ayetinin mânasını sorar ve “Burada sözü edilen kimdir?” der. Süleyman b. Yesâr “Bu münafıkların başı olan Abdullah b. Übey’dir” deyince halife “Yalan söylüyorsun. O, Ali b. Ebî Tâlib’tir” diye karşılık verir. Süleyman ise halifenin gazabından korkarak “Emîrû’l-mü’minîn daha iyi bilir” der ve huzurdan çıkar. Daha sonra halife aynı soruyu Zührî’ye sorar, ondan da Abdullah b. Übey cevabını alınca aynı şekilde “Sen yalan söylüyorsun. O, Ali’dir.” der ve Zührî’yi muaheze etmek ister. Ancak Zührî, Süleyman b. Yesâr gibi halifeyi tasdik etmez ve ona şu karşılığı verir: “Ben mi yalan söylüyorum? Dikkat et! Allah’a yemin olsun ki eğer gökten bir ses, gelse ve Allah’ın yalan söylemeye izin verdiğini bildirse ben yine yalan söylemem. Bana, Urve b. Velîd, Saîd b. Müseyyeb, Ubeydullah b. Abdullah ve Alkame b. Vakkâs, hepsinin de Âişe’den rivayet ettiklerine göre bu büyük günaha talip olan kişi Abdullah b. Übey’dir.” (ez-Zehebî, 1408/1988: 8/246-247; el-İsfahânî, 1416/1996: 3/369; İbn Asâkir, 1418/1997: 55/371)

Zührî ile halife arasında geçen bu diyalog “Zührî otoriteye karşı çok uysaldı, onların baskılarından dolayı Emevîler lehine hadis uydurdu.” diyen Goldziher’in iddiasının asılsız olduğunu göstermektedir. (Goldziher, 2019: 2/59, 62, 63; Tüzün, 2022: 30) Aynı zamanda Zührî bu rivayetle Emevî halifesine karşı Hz. Ali’yi savunarak Emevîler lehine bir rivayette bulunmadığını delillendirmiştir.

Nitekim kendini ilmî anlamda ispatlamış olan Zührî’nin Emevî hanedanı ile olan yakın münasebetlerinden; onların onun adını ve ilmî şöhretini kendi lehlerine uydurulan rivayetleri yaymak için istismar ettikleri şeklinde bir hükme varıp eleştirmek tarihe karşı işlenmiş bir suç niteliğindedir. (el-A’zamî, 1993: 261)

Sıbâî haklı olarak İslâm tarihinin seçkin kişiliklerinden olan Zührî’yi Emevîlerin arzularına boyun eğmeye zorlayan ne olabilirdi ki? diye soruyor. Sebep mal arzusuysa Goldziher’in kendisi Zührî’nin parayla satın alınabilecek bir kişi olmadığını itiraf etmektedir. Nitekim Zührî’nin paraya ve dünyalığa önem vermeyen biri olduğu kaynaklarda da nakledilmiştir. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/334; İbn Asâkir, 1418/1997: 55/335-337) Şayet sebep ün kazanmak ise zaten Zührî gerek Şam gerek Medine’de şanını ispat etmiş ve yaymış biriydi. (Sıbâî, 1981: 216) Goldziher, Zührî ile ilgili bilgileri çarpıtarak kendi zihniyeti doğrultusunda yorumlamış, hâfızalara şüphe düşürmeye çalışmıştır. Bunların hepsi Goldziher’in art niyetli ve mesnetsiz ithamlarından başka bir şey değildir.

Ayrıca Sıbâî, Zührî hakkında yapılan bu ithamlar şayet doğru olsaydı Abbâsî taraftarlarının, Emevî halifelerini ve yandaşlarını eleştirdikleri gibi onu da eleştirmeleri ve cerh ve ta'dîl imamlarının da susmamaları gerektiğini söyleyerek cevap vermiştir. (el-A'zamî, 1993:262; Sıbâî, 1981:217) Nitekim Zührî gerek yaşadığı dönemde gerekse sonraki dönemlerde güvenilir sayılmış ve ona asla bir yalan isnad edilmemiştir.

Zührî'nin halifelerle birlikte bulunduğu halde ilmini öğretmeye çalıştığı için övgüye mazhar olduğu, hiçbir zaman iktidar menfaatine konuşmadığı ve gerektiğinde haksızlıklara karşı çıktığı da bildirilmiştir. Nitekim Emevî halifeleriyle münasebeti sebebiyle Zührî'nin rivayetlerini terk etmenin yanlış olduğunu ifade eden Zehebî, bu ilişkinin onun sika ve hüccet bir hadis âlimi olduğu gerçeğini değiştirmeyeceğine dikkatleri çekmiştir. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/339)

İslâm dünyasında iktidar sahiplerinin din âlimlerini, şairleri, sanatkârları ve edipleri himaye ettikleri bilinmektedir. Bunlar arasında menfaatleri uğruna davrananların olduğu düşünülse de bu hükmü hepsine teşmil etmek yanlış olur. Üstelik devletten aldığı yardımla vicdanını satanları efkâr-ı umûmiye affetmemiş, onları hemen teşhir etmesini bilmiş ve bunlar tarihe kaydedilmiştir. Hâlbuki Zührî hakkında böyle bir mecruhiyet durumuna rastlanmamıştır. (Canan, 1998: 114) Nitekim bütün cerh ve ta'dîl âlimlerinin Zührî hakkında genellikle övgü ifadeleri kullandıkları bilinmektedir.

Zührî hakkında nakledilenler onun güvenilirlik noktasında ulaştığı mertebeyi ve halifelerle arasındaki ilişkinin imanına ve güvenilirlik vasfına zarar vermeyecek ölçüde güçlü olduğunu gösterecek özelliktedir. Bunu teyit eden bir bilgi de şöyledir: "İbn Şihâb, meliklerin yanında bulunduğu asla gereksiz iltifatlarda bulunmadı. Hişâm zamanına tabîler arasından Zührî'den daha fakih biri ulaşmadı." (İbn Asâkir, 1418/1997: 55/370)

Aslında Zührî hem iktidarla iyi bir iletişim içinde olmuş hem de sahip olduğu ilmi çevresindekilere aktarmaya çalışmıştır. Bunu yaparken gerek halktan gerekse iktidardan öğrencileri arasında ayırım yapmamış, kimseye imtiyaz tanımamıştır. Daha doğrusu dünyevî ve uhrevî anlamda sahip olduğu rollerinin gerektirdiği sorumlulukları birbirine karıştırmamıştır. Biz de âlim ve yönetici kesim arasında böylesine tarafsız ve dengeli bir sürecin yaşanmasının pek tabî olduğu kanaatindeyiz.

Zührî'nin Hadis Uydurmakla İtham Edilmesi

Goldziher'e göre halife Abdülmelik b. Mervân, Şam halkını kendine biat etmeye zorlayan Abdullah b. Zübeyr (öl. 73/692) (İbn Zübeyr hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldız, 1988: 1/145-146) isyanından sonra Şamlılar'ı hac seferinden men etmek ve Kudüs'teki Kubbetü's-sahre ziyaretini meşrûlaştırmak için Zührî'ye başvurmuş, Zührî de: "*Üç mescid dışında yolculuğa çıkılmaz: Mescid-i Harâm, Benim mescidim ve Beytülmağdis*" (Buhârî, "*Fazlu's-Şalât fî Mescid-i Mekke ve'l-Medîne*", 1; Müslim, "Hacc", 95) hadisini halifenin emriyle uydurmuştur. (Goldziher, 2019: 2/59)

Goldziher tarafından ifade edilen bu ithamın kaynağı Şîî tarihçi Ya'kübî'nin (öl. 292/905) *Târîhu'l-Ya'kübî* adlı eseridir. Bu kaynakta nakledilen bilgi şöyledir: "Abdülmelik, İbn Zübeyr'in hacca gidenleri yakalayıp kendisi için biat alması üzerine, Şam halkını hacca gitmekten men ederek Mekke'ye gitmelerini yasakladı. İnsanların "Allah'ın üzerimize farz kıldığı hacdan bizi men mi ediyorsun?" diyerek buna karşı çıkmaları üzerine o, "İşte İbn Şihâb ez-Zührî, Resûlullah'ın "*Üç mescid dışında yolculuğa çıkılmaz: Mescid-i Harâm, Benim mescidim ve Beytülmağdis*" dediğini rivayet ediyor. Buna göre Beytülmağdis de sizin için Mescid-i Harâm makamındadır. Resûlullah'ın miraca çıkarken ayağını oradaki taşın üzerine koyduğu rivayet edilmiştir. Bu da sizler için Kâbe makamındadır" dedi. Halife Abdülmelik bu taşın üzerine kubbe yaptırdı, örtüler örttürdü. İnsanlar Kâbe'nin etrafında tavaf ettikleri gibi Kubbetü's-sahre'nin etrafında tavaf ettiler. Bu durum Benî Ümeyye dönemi boyunca böyle devam etti." (Ya'kübî, 1883: 2/311; el-A'zamî, 1993: 261)

Goldziher'in Ya'kübî'nin kitabını kaynak göstererek mezkûr hadisi Emevîlere yaranmak için uydurduğu iddiasına bazı ulemâ tarihî hakikatler çerçevesinde objektif olarak eleştirmişler ve onun ithamlarını çürütmüşlerdir. Örneğin, A'zamî ve Koçyiğit nakledilen bu rivayette halife Abdülmelik'in bizzat Zührî'ye başvurarak ona hadis uydurup Hz. Peygamber'e isnad etmesini emrettiğine dair bir ibarenin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Koçyiğit, sözlerinin devamında şunları da söylemiştir:

“Goldziher, Zührî’nin bu hadisi uydurduğuna dair elinde hiçbir delil bulunmadığı halde böyle garip bir iddiaya kalkışmış ve onu yalancılıkla (vaddâ‘) itham etmiştir.” (el-A‘zamî, 1400/1980: 2/457; Koçyiğit, 1967: 49)

Ya‘kübî’den nakledilen bu haberin incelenmeye muhtaç olduğu muhakkaktır. Dikkatleri çeken ve eleştirilmesi gereken ilk husus bu rivayetin diğer tarih kitaplarında nakledilmemiş olmasıdır. Bu hususta Koçyiğit, Ya‘kübî’nin Şî‘ olduğu ve Şî‘a ile Emevîler arasında husumet bulunduğunu herkesin bildiğinden yola çıkarak söz konusu haberin ihtiyatla karşılanması gerektiğini şöyle açıklamıştır: “Ya‘kübî’nin bir Emevî halifesi hakkında ileri sürdüğü böyle bir haberi ihtiyatla karşılamak zorundayız. Hilâfet makamına geçmeden önce zühd, takvâ ve ibadetiyle şöhret kazanmış bir halifenin Kâbe dışında bir hac mahallini inşa edip halkı buraya çekeceğini veya çekmek isteyeceğini kabul etmek çok güçtür. Zira bu hareket Kur‘ân-ı Kerîm’in açık emirlerine aykırıdır ve küfürden başka bir şeyle tavsif edilemez. Ayrıca bu kadar mühim bir hâdisenin Ya‘kübî’den başka herhangi bir kaynaktan zikredilmemiş olması da haberin gerçekte ilgisi olmadığı inancını kuvvetlendirmektedir.” (Koçyiğit, 1967: 50)

Goldziher, Zührî’yi hadis uydurmakla itham ederken aynı zamanda kendiyle çelişkiye düşmüştür. Çünkü hadis tarihinde yapılan araştırmalar gibi Goldziher de en çok hadis uyduran fırkanın Şî‘a olduğunu kabul etmektedir. (Ebû Gudde, 1997: 57-60; Goldziher, 2019: 2/26) Buna rağmen o, Şî‘ müellif Ya‘kübî’nin senet zikretmeden veya kendisinden önceki herhangi bir kaynağı göstermeden aktardığı rivayeti sahih kabul ederek fikrini ona bina ettirmiştir. Bu durum onun kuralsız ve keyfi bir şekilde davrandığını göstermektedir. Ayrıca bütün İslâm âlimlerince sahih kabul edilmiş bir hadise uydurma diyen birinin Ya‘kübî’nin sözünü delilsiz kabul etmesi ideolojik ve ön yargılı bir yaklaşımdır. (Tüzün, 2022: 39)

Goldziher’in iddialarına itiraz eden bir diğer kişi Josef Horovitz’dır. Horovitz, Abdülmelik’in Zührî’ye atfederek bu hadisi zikretmesinin mümkün olmadığını belirtir. Çünkü bu rivayete göre söz konusu olay İbn Zübeyr isyanı zamanı olan 65-73/685-693 yılları arası olabilir. Kubbenin yapılış tarihi ise kitabesinden anlaşıldığına göre 72/692 dir. (Kubbetü’s-sahre’nin halife Abdülmelik zamanında inşa edildiğine dair tereddütler mevcuttur: İslâmî kaynaklar Kubbetü’s-sahre’nin Abdülmelik’in oğlu Velîd tarafından inşa edildiğini yazmaktadır. (Bozkurt, 2004:29/270; Tüzün, 2022: 44) Hele bu kubbenin Kâbe’ nin yerini alacak olması ve haccın burada ifa edilmesi gibi bir düşünce söz konusu değildir.) (Koçyiğit, 1967: 50-51; Sıbâî, 1981:217-218; el-A‘zamî, 1993: 262-263; Horovitz, 2002: 56)

Abdullah b. Zübeyr’in öldürülme yılı 73/693’tür. Oysa Zührî’nin Şam’a geliş tarihi en erken olarak 80/700 yılıdır. Şam’a geldiğinde henüz Abdülmelik tarafından tanınmamaktaydı ve de tanıştıklarında İbn Zübeyr yaşamamaktaydı. (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83) Ayrıca İbn Zübeyr’in Mekke’yi elinde tuttuğu dönemde Zührî, Abdülmelik’e muhalif bir grupta yer alan bir aileye mensuptu. Zührî’nin babasının İbn Zübeyr isyanına katılanlardan (İbn Hallikân, 1971: 4/178) olduğu da bilindiğinde bu haberin asılsız ve tarihî bilgilere aykırı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yapılan ithamın doğru olması mümkün değildir.

A‘zamî de bu doğrultuda şu eleştirileri yapmıştır: Zührî’nin hicrî 50-58 yılları arasında doğduğu kabul edildiğinde ve Zührî’nin halife Abdülmelik ile 81/701 yılından önce karşılaşmadığı bilgisi göz önünde bulundurulduğunda Goldziher’in iddiasının tarihî gerçeklere aykırı olduğu görülmektedir. Bu yıllarda (doğum tarihi noktasındaki ihtilâflara binaen) on beş-yirmi üç yaşları arasında olması muhtemel bir çocuğun o çevrede meşhur bir hadisçi olması henüz imkânsızdır. Şam’da tâbiîn büyüklerinden ve sahâbeden pekçok kişi var iken bu uydurmaya susmaları ve o dönemde hadiste otorite olan Medine’deki âlimlere bunu tahkik ettirmeleri hiç de zor değildir. (el-A‘zamî, 1400/1980: 2/457; 1993: 262; Sıbâî, 1981: 218-220; Horovitz, 2002: 56) Yani Abdülmelik’in o esnada Medine’de olan ve henüz âlim olmamış çocuk denebilecek yaştaki Zührî’yi şahit göstererek insanları ikna etmesi hiç makul değildir. (Tüzün, 2022: 41) Ayrıca Ya‘kübî kitabında halife Abdülmelik dönemindeki meşhur ulemânın listesini vermiş fakat bunlar arasında Zührî’yi kaydetmemiştir. (Ya‘kübî, 1883: 2/337-338)

Gerçekten de râvileri arasında Zührî’nin de bulunduğu “Üç mescid dışında yolculuğa çıkılmaz: Mescid-i Harâm, Benim mescidim ve Beytûlmakdis” hadisinde sadece diğer mescidler gibi Kudüs’teki Mescid-i Aksâ’ya da dinen özel bir ehemmiyet verildiği, herhangi bir zaman belirtmeksizin onu ziyaretin önemi vurgulanmaktadır. Bunun hac ibadeti ile ilgisi yoktur, bu taşın tavafi söz konusu değildir.

Müslümanların ilk kiblesi olması itibarı ile bir kutsiyete sahip Mescid-i Aksâ ile ilgili bu rivayet gerek isnadında Zührî'nin bulunduğu tarikle gerekse farklı tariklerle hadis kitaplarında nakledilmiştir. (el-A'zamî, 1400/1980: 2/459-460; 1993: 263)

A'zamî bu hadisin farklı tarik örneklerinden bazılarını aktarmıştır. (el-A'zamî, 1993: 263. Tariklerin değerlendirilmesi için bkz. Koçyiğit, 1967: 52; Sıbâî, 1981: 219; Horovitz, 2002: 56) Bu tariklerden sadece birinde Zührî, Saîd b. Müseyyeb, Ebû Hüreyre zinciri yer almaktadır. Söz konusu rivayet bu tarik ile Buhârî, Müslim ve Ahmed b. Hanbel ve Nesâî'den nakledilmiştir. (Buhârî, "Fazlu's-Şalât fî Mescid-i Mekke ve'l-Medîne", 1; Müslim, "Hacc", 95; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 12/116-191; en-Nesâî, "Mesacid", 10/693).

İsnad zincirinde de görüldüğü üzere Zührî hocası Saîd b. Müseyyeb'ten rivayette bulunmuştur. Saîd b. Müseyyeb, Emevîlerce eza görmüş bir kimseydi. Şayet öğrencisi Zührî kendi adına Emevîler lehine hadis uydursaydı mutlaka onu yalanlar ve sessiz kalmazdı. Kaynaklarda buna dair herhangi bir delil yoktur. (Tüzün, 2022: 43)

Sıbâî hac maksadıyla Kâbe dışında yeni bir bina inşasının açık bir küfür olduğunu, çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de hac mahalli olacak yerlerin belirtildiğini, kimsenin bunu değiştiremeyeceğini ifade etmiştir. Medine'de kaldığı yıllarda Hz. Osman, Ebû Hüreyre, Muâviye ve İbn Ömer gibi pek çok sahâbeyle görüşüp ilim alan ve kendisinden de tâbî'in rivayette bulunduğu özellikle "Mescid güvercini" adıyla bilinen halife Abdülmelik (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/140) gibi dindar bir halifenin bunu asla düşünmeyeceğini belirtmiştir. (Sıbâî, 1981: 218) Onun hilafeti döneminde elbette zulümler olmuştur fakat hacı değiştirmek gibi bir küfrü icra edecek biri değildir. Medine'ye geldiğinde Medinelileri uydurma hadislere karşı önlem almaları için ikaz eden birinin hadis uydurduğunu veya hadis uydurmaya teşvik ettiğini söylemek mümkün değildir. (Tüzün, 2022: 42) Dolayısıyla hadisi Saîd b. Müseyyeb'den duyan Zührî'nin bu rivayetin mevsukiyeti hakkında herhangi bir şüphe yoktur, ilim ehli bu konuda icmâ etmiştir.

Zührî hakkında nakledilenler onun uzaktan veya yakından hac ifasına karşılık başka bir merasimi ikame etmek için hadis uydurduğuna işaret etmemektedir. (Yapılan geniş reddiyeler için bkz. el-A'zamî, 1400/1980: 2/456-460; 1993: 261-263; Canan, 1998: 114-115; Horovitz, 2002: 55-56; Tüzün, 2022: 24-57)

Zührî, yaşadığı asırdaki âlimler tarafından sika kabul edilerek ilim ve ahlak yönünden övülmüştür. Emevilere yakınlığından dolayı onu tenkit edenler bile onun yalan söylediğini iddia etmemişlerdir. Sonraki âlimler de onu herhangi bir şekilde cerh etmemiştir. Yüzyıllar boyunca İslâm âlemindeki yüzlerce âlimin Zührî'nin yalancı olduğunu fark etmeyip bunu 1400 sene sonra İslâm'a düşman bir Yahudi'nin fark etmesi ve ortaya çıkarması çok garip bir olaydır. Zührî'yi hadis uydurmakla itham eden bu şahıs, yaptığı ithamı ispat için herhangi bir delil sunamamıştır. Hadis âlimlerinin sözleri ile bu şahsın ithamı karşılaştırıldığında elbette tercih edilmesi gereken hadis âlimlerinin sözleridir. (Tüzün, 2022: 45)

Tüm bu aktarılanlar objektif olarak değerlendirildiğinde, tek bir kaynakta yer alan habere istinaden Zührî'ye yöneltilen söz konusu eleştirinin tarihî, ilmî ve siyasî gerçeklere aykırı olduğu görülmektedir. Ne Zührî gibi kendini alanında ispatlamış meşhur ve takvâ sahibi bir âlimin ne de Abdülmelik gibi bir halifenin kendi üzerlerinden yapılan böyle yalancı haberlere ve ithamlara sessiz kalmaları mümkün değildir. Nitekim hiçbir kaynakta gerek Zührî'nin gerekse halife Abdülmelik'in ağzından bunlara yönelik bir müdafaaya veya uyarıya rastlanmamıştır. Takvâ sahibi bir halifeden ve âlimden hadis uydurmak gibi bir günahı işlemesi beklenemez. Bu noktada Zührî'nin hadis uydurmasından değil Goldziher'in bu iddiasının bir iftira olduğundan söz edilebilir.

Zührî'nin Hadis Uydurmaya Zorlanması

Zührî önceleri hadis yazımını kerih görmüş ancak halife Hişâm b. Abdülmelik tarafından çocukları için hadis yazımına zorlanmasından sonra hadis yazmış ve yazdırmıştır. Rivayete göre Zührî: "Emirler

bizi mecbur edinceye kadar bu ilmi (hadisi) yazmaktan hoşlanmazdık. Sonra da müslümanlardan bunu esirgemememiz gerektiğini anladık.” demiştir. (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/363; İbn Sa’d, 1421/2001: 7/434)

İşte Goldziher, Zührî’den nakledilen bu rivayete dayanarak onun Emirlerin baskısına dayanamayıp uysallaştığını ve onların lehine hadis uydurmaya müsait bir kimse haline geldiğini iddia etmiştir. (Goldziher, 2019: 2/59, 62, 63) Hâlbuki Goldziher, iddiasına delil olarak sunduğu bu haberin sebab-i vürûdunu dikkate almadan ithamda bulunmuştur. Nitekim kaynakların verdiği bilgiye göre Zührî’nin böyle söyleme sebebi, emirlerden Hişâm b. Abdilmelik’in onu kâtip olarak görevlendirerek çocukları için dört yüz hadis imlâ ettirmiş olmasıdır. (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/83-84; İbn Hacer, 1413/1993: 5/287) Ayrıca Goldziher bu olayın arkasından hemen gerçekleşen şu süreci ve rivayeti görmezden gelmiştir: “... Zührî, Hişâm’ın yanından çıktıktan sonra mescide girerek oradakilere şöyle seslendi: “Ey hadis taliplileri! Ben sizi hadis yazmaktan men etmiştim. Biraz önce emîrû’l-mü’minîne hadis yazdım. Gelin siz de yazın!” O gün insanlar ondan hadis yazdılar.” (el-İsfahânî, 1416/1996: 3/363) Bu rivayetler Zührî’nin hadis ilmi lehine hadis yazımına zorlandığına delalettir, hadis uydurmaya zorlandığına değil.

Goldziher, Zührî’nin “Emirler bizi hadis yazmaya zorladı” ifadesindeki niyeti ve sebebi anlamadan, bu sözü “Emirler bizi hadis uydurmaya zorladı” şeklinde tahrif ederek yanlış yorumlamıştır. (Goldziher, 2019: 2/62, 63; Sezgin, 2000: 41,42) Goldziher, bu konuda müracat ettiği kaynakları ya anlamamış ya da konuyu bile bile tahrif etmiştir. (Tüzün, 2022: 34) Emirler hadis ilmi için çok önemli olan kitâbeti o dönemin meşhur âlimi Zührî eliyle yaygınlaştırmak istemiş, iyi ve faydalı bir niyetle onu bu ilme zorlamışlardır. Goldziher ise Zührî’nin “hadis kitâbetine zorlanmasını” kötü ve zarar verici bir niyetle “hadis uydurmaya zorlandı” şeklinde anlamak istemiştir.

Koçyiğit Goldziher’in tarihî ve ilmî gerçeklerle uyuşmayan bu iddiasına cevap niteliğinde şunları söylemiştir: “...Bu hâdisede ve bu hâdisi ile ilgili olarak söylenen bir sözde, Goldziher’in iddia ettiği gibi Zührî’nin halifelerin emriyle hadis uyduruğu sonucunu verecek hiçbir mâna yoktur. Fakat Goldziher, İslâm dininin en mühim bir kaynağı olan hadisın değerini küçültmek gayesi güttüğü için sahih haberleri daima tahrif, güvenilir hadisçileri de yalancılıkla itham etmekten çekinmemiştir...” (Koçyiğit, 1967: 53)

Horovitz de söz konusu iddiaya şöyle cevap vermiştir: Zührî önceleri yazmayı ve yazdırmayı istememiş fakat sonrasında bu düşüncesinden vazgeçerek başkalarını bu ilimden mahrum etmemeye karar vermiştir. Biz, Zührî’nin, Emevîler’in iddialarını teyit etmek için hadis uydurduğunu kabul etmiyoruz. (Horovitz, 2002: 66)

Sibâî, İbn Sa’d’ı kaynak göstererek önceden halkın yazıya bağımlı olmasını istemeyen Zührî’nin, Hişâm’ın onun hâfızasını sınamak amacıyla hadis yazdırmak istemesi üzerine dört yüz hadis yazdığını ve sonrasında “Ey İnsanlar! Biz size yapmaktan çekindiğimiz şeyleri emirler için yaptık. Emirler bizi hadis yazmaya zorladılar. Gelin size de rivayet edeceğim.” dediğini nakletmiştir. (İbn Sa’d, 1421/2001: 7/434) Goldziher’in bu bilginin anlamını ters yüz ederek saptırma ve tahrif yoluna girdiğini ifade etmiştir. (Sibâî, 1981: 222)

Kendisinin de ifade ettiği üzere başlangıçta hadislerin yazılmasına sıcak bakmayan Zührî, Ömer b. Abdülazîz ve Hişâm b. Abdülmelik’in hadisleri yazması için ona emir vermeleri üzerine tavrını değiştirmiştir. Sonrasında hadis yazmaya devam ederek diğer Müslümanları bundan mahrum bırakmanın doğru olmayacağını düşünmüştür. Gayet iyi niyet ve tercihe dayalı olarak gerçekleşen bir başlangıca dair nakledilen Zührî’nin hadis kitâbeti haberlerini, onun Emevî yönetimi lehine hadis uydurduğuna dair Goldziher’in iddiasına delil olarak göstermek ve kabul etmek mümkün değildir. Netice de hadisleri yazmakla hadisleri uydurmak çok farklı şeylerdir. Ayrıca isnad konusunda çok titiz olan Zührî’nin hadis uydurması birbiriyle çelişen bir durumdur. Ne Zührî ilmî disiplininin ödün vermiş ne de Emevî iktidarı tarafından zorlanarak istismar edilmiştir. Zamanının hadis hâfızı olarak bilinen ve Emevî iktidarına yakınlığına rağmen asla onlara baş eğmeyen bir âlimi bu şekilde itham etmek ancak art niyetli bir tahrif ve karalama olabilir. Bu da objektif ve gerçekçi olan her akl-ı selîm tarafından anlaşılabilir.

Mürsel Hadis Rivayet Etmesi

Önceden de ifade edildiği üzere özellikle Şam bölgesinde isnad uygulamasının öncülüğünü yapan kişi Zührî olmuştur. Onun hadisleri isnadı ile ilk rivayet eden râvî olduğuna dair pek çok rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerin bir kısmında Zührî'nin isnadı yulara ve merdivene benzettiği görülmüştür. (en-Nîsâbü'rî, 1397/1977: 6) Dolayısıyla Zührî isnada çok ehemmiyet vermiştir. Buna rağmen bazı kaynaklar onun Ebû Hüreyre, Ebân b. Osman, Râfî b. Hadîc ve Ubâde b. Sâmit'ten rivayetlerinin münkatı' yani mürsel münkatı' kabul edildiğini nakletmişlerdir. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/327)

Mürsel kelimesi sözlükte serbest bırakmak ve salıvermek gibi anlamlara gelmektedir. (İbn Manzûr, 1414/1993: 11/285) Hadisi irsâl eden râvî, hadisi aldığı râvînin adını söylemek konusunda serbest davrandığı için rivayet ettiği hadise mürsel adı verilmiştir. (Mürsel hadis hakkında geniş bilgi için bk. Polat, 1981: 34-124)

Istılâhî olarak mürsel hadis "İster büyük tâbiîn, ister küçük tâbiînden olsun, tâbiînin Resûlullah'tan söz, fiil veya takrirlerini rivayeti aldığı hocayı zikretmeksizin naklettiği hadistir." şeklinde tanımlanır. (en-Nîsâbü'rî, 1397/1977: 25; eş-Şehrezûrî, 1986: 51) Bu tanım hadis âlimlerinin büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir.

Hadisçiler nezdinde tâbiînin Hz. Peygamber'den aktardığı hadis şeklinde tanımlanan mürsel hadisi usûl âlimleri ise senedi muttasıl olmayan, senedinde inkitâ (kopukluk) bulunan hadis olarak tanımlamışlardır. (el-Hanbelî, 1993: 2/574) Onların yapmış olduğu tarif göz önüne alındığında senedinin herhangi bir yerinde inkitâ bulunan münkatı', mu'dal ve muallak gibi hadislerin de mürsel terimi altında değerlendirildiği anlaşılmaktadır. (Polat, 1981: 37; Turan, 2022: 433) İmam Nevevî mürsel tabirinin, Hatîb Bağdâdî dâhil olmak üzere fukahâ ve usûl âlimleri tarafından münkatı' anlamında kullanıldığını dile getirmiştir. (en-Nevevî, 1972: 1/30; Usûl Âlimlerinin Mürsel Hadis Yaklaşımı hakkında bk. Turan, 2022: 431-450)

Mürsel hadisin delili konusunda ihtilaf olmakla birlikte fukahânın çoğunluğu hadisi mürsel olarak rivayet eden râvînin âdil olması durumunda mürsel hadisi hüccet kabul etmişlerdir. (Detaylı bilgi için bk. Polat, 1981: 34-124; Turan, 2022: 435-446) Mürsel konusunda dönem noktası Şâfiî (öl. 204/820) olmuştur. Zira Şâfiî öncesinde mürsel rivayetlerle ihticâc olunması noktasında neredeyse herhangi bir ihtilaf yokken Şâfiî sonrasında ehl-i hadis, isnadın önemine binaen mürsel hadisle ihticâc reddetmişlerdir. (el-Bağdâdî, 1433/2012: 384; Köktaş-Gümüş, 2019: 246) Hadisçilerin çoğunluğuna göre mürsel hadisi zayıf kılan unsur, rivayeti nakleden tâbiînin hadisi başka bir tâbiînden almış olabileceği, kendisinden hadis alınan kişinin de meçhul oluşudur. (Polat, 1981: 93-103)

İsnad konusunda titiz olan Zührî hadisçilerin çoğunluğunca makbul olmayan mürsel hadis rivayet ettiği için tenkit edilmiştir. Zira mürselleri zayıf görülen meşhur râvilerden biri de Zührî'dir. (Polat, 1981: 64) Mürsel hadisin sebeplerini sıralayanlar bazen râvînin hadis aldığı şahsı düşürmüş olabileceğini; bunun da kendisinden hadis alınan şahsın zaptının zayıf olması, isnada önem vermeyen biri olması veya yaşının küçük olması gibi sebeplerden kaynaklanabileceğini söylemişlerdir. (Polat, 1981: 49-52) Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Zührî'nin bu sebeplerden herhangi biriyle mürsel hadis naklettiğini söyleyerek onun mürsellerini rüzgâr gibi görmüş ve onları hüccet kabul etmemiştir. (İbn Hacer, 1413/1993: 5/287) Onun, "Zührî'nin mürseli diğerlerinin mürselinden daha kötüdür çünkü o hâfızdır. Râvînin ismini verme imkânı olan her yerde isim vermiş, ismini vermeyi uygun görmediği râvilerin ise ismini terketmiştir." (ez-Zehebî, 1408/1988: 8/245; 1419/1998: 1/84; İbn Asâkir, 1418/1997: 55/368) dediği bildirilmiştir. Zührî'nin mürselleri hakkında "leyse bi-şey" "hiçbir şey değildir" tabirini kullanan Yahyâ b. Saîd, bu sözleriyle Zührî'yi zayıf ve kusurlu râvînin durumunu gizlemek için kasıtlı olarak irsâl etmekle itham etmektedir. (Polat, 1981: 64) Yani hâfız olduğu için mürsel rivayetin Zührî'ye yakışmadığı ve isteseydi isnadında noksanlık bulunan mürsel rivayetleri hafızasını kullanıp muttasıl olarak rivayet edebilirdi noktasında Zührî'yi eleştirmiştir. Yahyâ b. Saîd'in bu tenkiti bir ifrat olup isabetli değildir. Nitekim muhaddisler onun cerh ve tadil konusunda müteşeddît hadis tenkitçisi olduğunu ve sika âlimleri bile cerh ettiğini söylemişlerdir. (Ahatlı, 2013: 43/262)

Zührî'nin bazı rivayetleri Süleyman b. Erkam gibi kendisinden küçük ve zayıf bir râvîden alındığı anlaşılmaması diye mürsel olarak aktardığı gerekçesiyle tenkit edilmiştir. Kaynaklarda Süleyman b. Erkam'ın "leyse bi-şey", "metrûkûn" ve "leyse bi-sika" gibi lafızlarla zayıf olarak cerh edildiği ve ondan hadisin rivayet edilmeyeceği bildirilmiştir. (İbn Hacer, 1413/1993: 3/8; Zehebî, 1416/1995: 3/279;

Bağdâdî, 1425/2004: 9/14-16) Bunlara binaen Zührî'nin Süleyman b. Erkam sebepli mürselleri Yahyâ b. Saîd, Şâfiî, Yahyâ b. Maîn ve Ali b. Medîni gibi kişiler tarafından hüccet sayılmamıştır. (Özkan, 2013: 44/547) Yahyâ b. Maîn: "Zührî'nin irsâlleri 'leyse bi-şey' dir" diyerek, Yahyâ b. Saîd ve Ali b. Medîni de onun mürsellerinin kötü olduğunu belirterek onu cerh etmişlerdir. (İbn Asâkir, 1418/1997: 55/368-369)

Şâfiî sadece güvenilir râvîlerden hadis naklettiklerini söyleyen râvîlerin bile güvenilmeyen râvîlerden hadis naklettiklerine şahit olmuştur. Nitekim Şâfiî, Zührî gibi büyük bir hadis otoritesinin dahi bu konuda hatasını tespit etmiş ve "Zührî'nin irsâli hüccet değildir. Çünkü biz onu Süleyman b. Erkam'dan rivayet ediyor buluyoruz" diyerek eleştirmiştir. (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/339; eş-Şâfiî, 1996: 253-254; İbn Asâkir, 1418/1997: 55/368; el-Bağdâdî, 1433/2012: 386)

Aslında Şâfiî'nin Zührî gibi bir hadis otoritesinin mürsel rivayetini kabul etmeyişinin temel sebebi isnad kopukluğu değildir. Şâfiî'nin, Zührî'nin mürselini reddetmesindeki temel sebep Zührî'nin ismini zikretmediği râvînin Süleyman b. Erkam adındaki metruk bir râvî oluşudur. Dolayısıyla Şâfiî'nin de belirttiği üzere konuyla ilgili en hassas davranması gereken Zührî gibi bir hadis otoritesi bile hadisin senedini zikretmediğinde güvenilir râvî yerine zayıf râvîden rivayette bulunuyorsa sened zikredilmeyen hiçbir rivayetin sıhhati hakkında emin olunamamaktadır. (eş-Şâfiî, 1996: 253-254; Köktaş-Gümüş, 2019: 247)

Şâfiî hadiste sahihi ve mevzûyu, aldığı hadislerin kaynağını en iyi bilenlerden biri olarak nitelendirdiği Zührî'nin, Süleyman b. Erkam'dan rivayetinin arkasında iyi bir niyet olduğunu düşünerek şöyle söylemiştir: "İbn Şihab, onu iyi bir kimse ve akıllı biri olarak görmüştür. Rivayetini kabul ederek ona karşı hüsn-ü zanda bulunmuş ve bu itibarla ismini söylemek istememiştir. O, yaşça ondan küçük olduğu için ya da başka bir sebeple böyle yapmıştır." (eş-Şâfiî, 1996: 254)

Zührî'nin mürselleri hakkındaki bu olumsuz görüşleri hadis hâfızı Ahmed b. Sâlih et-Taberî (öl. 248/862) kabul etmemiştir. Nitekim et-Taberî, Yahyâ b. Saîd: "Zührî'nin mürselleri bir şeye benzemiyor" deyince ona kızmış, "Yahyâ'nın Zührî'nin ilmüne dair bir bilgisi yok. Durum onun dediği gibi değildir" diyerek itiraz etmiştir. (İbn Asâkir, 1418/1997: 55/369)

Her ne kadar mürsel rivayetlerde kasten râviyi saklayan kimseler varsa da bu her zaman ve her mürsel rivayet eden râvî için geçerli bir kural değildir. Akranları içinde en çok hadis bilen ve sened konusuna titiz olan Zührî'nin mürsel rivayetlerde hileli ve kasıtlı bir şekilde râviyi gizlemesi pek makul değildir. (Tüzün, 2022:104) Ayrıca hadis ilminde râvîleri değerlendirme konusunda farklılıklar olabilmektedir. Her ne kadar diğer âlimler Süleyman b. Erkam'ı sika kabul etmeseler de Zührî onu sika kabul ettiği için ondan rivayette bulunmuş olabilir. Bu durum görüş farklılığından ileri gelmektedir. (Tüzün, 2022:105)

Bu konuda Ahmed b. Hanbel de iyimser bir görüşte bulunmuştur. O, Yahyâ b. Saîd'in Zührî'nin mürselleri için "Şibhu lâ-şey" "hiçbir değeri yoktur" dediğini duyunca: "Yahyâ nerede Zührî'nin ilmini bilmek nerede? Durum Yahyâ'nın dediği gibi değildir." demiştir. (Polat, 1981: 64; el-Bağdâdî, 1433/2012: 386) Bu rivayet Şâfiî sonrası dönemde ehli hadis içerisinde dahi mürselle ilgili kanaatlerin ihtilafı olup homojen olmadığını gösteren en bariz örneklerinden birisidir. (Köktaş-Gümüş, 2019: 248)

Zührî'nin mürselleri hakkında şu ihtimaller de söz konusu olabilir: Zührî'nin hâfızası çok kuvvetli olmakla birlikte bazen onun da hadisi kendisinden aldığı râviyi unutmuş olması mümkündür. (Tüzün, 2022:102) Bazen hadisin meşhur veya isnadının çok olması gibi sebeplerle râvinin zikredilmesine gerek duyulmayabilir. Bazı durumlarda ihtisar edilerek sadece hadisin metni söylenebilir. Uzatmaktan kaçınmak veya hadisin isnadı muhtaplarınca malum olduğundan dolayı senetteki râvîleri sıralamaya gerek duyulmayabilir. Zührî'nin irsâle başvurusu, isnadı sorunca söylemesi (Bağdâdî, 1433/2012: 211) kısaltma amacıyla böyle davrandığını göstermektedir. (Polat, 1981: 49-51) Bu gibi sebeplerle Zührî'nin senetsiz aktardığı hadisler etrafındakilerce daha sonra mürsel olarak rivayet edilmiş olabilir. (İbn Sa'd, 1421/2001: 7/437; Tüzün, 2022:103)

Mutlak muttasıl olmayan anlamıyla mürsel hadislerin meşhur hadis kitaplarında yer aldığı bir gerçektir. (Örnekler için bk. Polat, 1981: 67-71) Dolayısıyla Zührî'nin mürsellerinin göz ardı

edilmediğini ve hüccet olarak kullanıldığını gösteren başka bir husus, onun bu kabilden rivayetlerinin hadis kaynaklarında özellikle mürsel hadislerin sık rastlandığı *el-Muvatta*’da yer alıyor olmasıdır. (Örnek rivayetler için bk. İmam Mâlik, *Muvatta*’, 1/71/240; 3/2/306; 10/7/32; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/1655; Beyhakî, *Sünen*, 7/161; en-Nesâî, *Sünen*, 1/431/1372).

Ayrıca literatür incelendiğinde Zührî’nin öğrencisi Süleyman b. Erkam’dan (mürsel olmayan) pek çok rivayetinin bulunduğu da görülmüştür. (Beyhakî, *Sünen*, 10/20062; ed-Dârekutnî, *Sünen*, 1/15; 3/109; et-Tirmizî, *Sünen*, 3/1524)

Aktarılan bilgiler ışığında Zührî’nin mürsel rivayette bulunsa dahi mürsellerinin kabûlü mümkün olanlardan olduğu ve bu durumun ta’dîl sıfatlarına haiz bir hadis hâfızının ilmî yetkinliğine bir zarar vermeyeceği kanaatindeyiz. Onun irsâle başvurma sebebinin herhangi bir ard niyet taşımadan masum ve meşrû gayeler taşıdığı düşüncesindeyiz.

Mevâliden Rivayette Bulunmaması

Zührî’ye yöneltilen eleştirilerden bir diğeri mevâliden rivayet etmemesidir. O dönemde yaşayan bazı insanları bu eleştiriye sevk eden sebep, Zührî’nin İbn Ömer’in mevlâsı olan Nâfi’den hadisleri öğrendikten sonra onları tekrardan Sâlim’den dinlemesi ve hadisleri Nâfi’den değil ondan rivayet etmesidir. (ez-Zehebî, 1419/1998: 1/77) Onun bu davranışı bazılarında mevâliden rivayette bulunmadığı şeklinde bir genellemenin oluşmasına yol açmıştır.

Zührî’ye bu konuda kendisinin kınandığı bildirilmiş, o da bu eleştiriye şöyle cevap vermiştir: “Ben mevâliden rivayette bulundum ancak bir hadisi muhacir ve ensar çocuklarında bulduğumda başkalarından alıp rivayet etmedim.” (ez-Zehebî, 1401-1405/1981-1985: 5/344; İbn Sa’d, 1421/2001: 7/434)

Zührî’nin yapmış olduğu bu açıklamadan söz konusu eleştirinin aksine mevâliden rivayette bulunduğu fakat daha güvenilir ashâb neslinden hadis alma imkânı olduğunda onlara gerek duymadığı anlaşılmaktadır. Bu durum tamamıyla Zührî’nin kendi ilmî prensipleri çerçevesindeki bir uygulaması ve tercihidir. Yine bu durum onun mevâliden rivayete karşı çıktığı anlamına hiç gelmemektedir. Bu eleştirinin de diğerleri gibi Zührî’yi yıpratmak ve karalamak amaçlı söylenmiş anlamsız ve realitesiz bir söylem olduğu anlaşılmaktadır.

Nitekim Zührî’nin mevâliden rivayette bulunduğu bir gerçektir. Meselâ Zührî’nin Süleyman b. Yesâr, İbn Ömer’in mevlâsı Nâfi’, İbn Katâde’nin mevlâsı Nâfi’, Urve’nin mevlâsı Habîb ve Üsâme’nin mevlâsı Harmele gibi pek çok mevâliden hadis rivayet ettiğini kaynaklar nakletmiştir. (ez-Zehebî, 1408/1998: 1/69-70-75; İbn Hacer, 1413/1993: 5/285; İbn Asâkir, 1418/1997: 55/295)

SONUÇ

İlk hadis müdevvini olarak ismini duyurmuş olan Zührî, tedvîn faaliyetlerinde dönemin devlet imkânlarından yararlanmış, ulaşabildiği bütün rivayetleri derlemiş ve bunları halifeye teslim etmiştir. Zührî’nin ilmi öğrencileri ve râviler aracılığıyla aktarılmış ve günümüzdeki bir takım hadis literatüründe yer almıştır. Böylelikle Zührî hadislerin, ilk döneme ait çeşitli rivayetlerin ve bilgilerin bizlere ulaşmasına kaynaklık etmiştir.

Zührî şahsî ve ilmî gayretlerine, hakkındaki bütün tarihî bilgi ve gerçekliklere rağmen tenkit edilmekten kurtulamamıştır. Özellikle içeride Emevî yönetiminden hoşnut olmayanlar, dışarıda hadis ilmine zarar vermek isteyen müsteşrikler tarafından eleştirilmiştir. Zührî, iktidara yakın olması hasebiyle onlarla işbirliği yaptığı ve hatta onların lehine hadis uydurduğu/ uydurmaya zorlandığı gibi sebeplerle itham edilmiştir. Bu ithamlara A’zamî, Sıbâî ve Talat Koçyiğit gibi ilim adamları reddiyeler yazmışlar, bunların objektiflikten uzak delilsiz karalamalardan öteye geçemediğini ispatlamaya çalışmışlardır. Zira Zührî halifelerle olan ilmî veya siyasî münasebetlerinde taraf tutmamış, onların lehine rivayete teşebbüs dahi etmemiş, gerektiğinde iktidara ve haksızlıklara karşı dik durabilmiştir. Şayet Zührî bunların aksine Emevî tarafgirliği yapmış olsaydı elbette o dönemin ulemâsı tarafından eleştirilir ve cerh-ta’dîl imamlarınca tezkiye edilmezdi. Tüm bu nakledilen bilgiler ve değerlendirmeler

neticesinde o toplumun sika ve hüccet kabul ettiği bir âlim olan Zührî hakkındaki iddiaların öznel, asılsız ve tarihî gerçekliklere aykırı olduğu görülmüştür.

Netice itibariyle nebevî mirasın güvenilir bir şekilde bize ulaşmasına ilk öncülük edenlerden biri olan Zührî'ye yöneltilen eleştirileri ihtiyatla karşılamak gerekmektedir. Onu iyice tanımadan, o dönemin şartları çerçevesinde bir bütünlük içerisinde değerlendirmeden ve ilmî-tarihî gerçekliklerle karşılaştırmadan onun hakkındaki tenkitleri doğru kabul etmek mümkün değildir. Nitekim bu yöntemler kullanıldığında söz konusu eleştirilerin öznel, önyargılı, asılsız, ard niyetli ve siyasî yargılar oldukları anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahatlı, E. (2013). "Yahyâ b. Saîd el-Kattân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 43, ss. 262), TDV Yayınları.

Ahmed b. Hanbel, E. A. A. b. M. b. H. (t.y.). *el-Müsned*. (1-6). Müessesetü Kurtuba.

A'zamî, M. M. (1400/1980). *Dirâsât fî'l-hadîsî'n-nebevî*. Mektebü'l-İslâm.

A'zamî, M. M. (1993). *İlk Devir Hadis Edebiyatı*. Terc. Hulusi Yavuz. İz Yayıncılık.

A'zamî, M. M. (1998). *Hadis Metodolojisi ve Edebiyatı*. Terc. Recep Çetintaş. Usûl Yayınları.

Bağdâdî, H. (1949). *Takyîdü'l-ilm*. Thk. Yûsuf el-Iş. Dâru İhyai's-Sünneti'n-Nebeviyye.

Bağdâdî, H. (1425/2004). *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-selâm*. (1-24). Thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Bağdâdî, H. (1433/2012). *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Beyhakî, A. b. H. (1424/2003). *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

Bozkurt, Nebi. (2004). "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 29, ss. 268-271), TDV Yayınları.

Canan, İ. (1998). *Hadis Usûlü ve Hadis Tarihi*. Akçağ Yayınları.

Dârekutnî, E. H. (1424/2004). *es-Sünen*. (1- 5). Thk. Şuayb el-Arnaût. Müessesetü'r-Risâle.

Dûrî, A. (2002). İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazıcılığının Başlamasındaki Rolü. Çev. Casim Avcı. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6, 57-77.

Ebu Gudde, A. (1997). *Mevzû Hadisler*. İnsan Yayınları.

Ebu Zehv, M. (1404/1984). *el-Hadis vel-Muhaddisun*. Dâru'l-Kütübü'l-Arabî.

Futsî, A. F. (2017). "İbn Şihâb ez-Zührî ve Sahih-i Buhârî'de yer alan Enes b. Mâlik Rivayetleri". *Hadis ve Siyer Araştırmaları* 3/2, 95-112.

Goldziher, I. (2019). *İslâm Kültürü Araştırmaları*. (1-2). Çev. M. Sait Hatiboğlu. Otto Yayınları.

Hanbelî, E. B. İ. N. (1993). *Şerhu'l-kevkebi'l-munîr*. (1-4). Thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîh Hammâd. Mektebetü'l-Ubeykan. 2/574.

Horovitz, J. (2002). *İslâm Tarihçiliğinin Doğuşu-İlk Siyer/Megâzî eserleri ve Müellifleri*-. Trc. Ramazan Altınay&Ramazan Özmen. Ankara Okulu Yayınları.

İbn Asâkir, E. K. A. b. H. (1418/1997). *Târîhu medîneti Dimaşk*. (1-80).Nşr. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrevî. Dâru'l-Fikir.

- İbn Ebû Hâtim er-Râzî, (1372/1953). E. M. A. b. M. *Kitabu'l-Cerh ve't-ta'dîl*. (1-9). Nşr. Abdurrahman Yahyâ el- Muallimî. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- İbn Hacer, A. b. A. A. (1413/1993). *Tehzîbü't-Tehzîb*. (1-6). Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- İbn Hallikân, E. A. Ş. A. b. M. (1971). *Vefeyâtü'l-a'yân*. (1-7). Dâru Sadr.
- İbn Hibbân, E. H. M. (1395/1975). *es-Sikât*. (1-9). Dâru'l-Fikir.
- İbn Manzûr, E. F. (1414/1993). *Lisânül-Arab*. (1-15). Dâru Sadr.
- İbn Sa'd, E. A. M. (1421/2001). *eş-Tabakâtü'l-kübrâ*. (1-11). Nşr. Ali Muhammed Ömer. Mektebetü'l- Hanci.
- İbnü'l-Esîr, M. (1972). *el-Câmi'ü'l-uşûl fi ehâdîsi'r-Resûl*. (1-11). Thk. Abdülkâdir el-Arnaût. Mektebetü'l- Hulvânî.
- İmam Mâlik, E. A. M. B. E. (1413/1991). *el-Muvaţta'*. (1-3). Dâru'l-Kalem.
- İsfahânî, E. N. A. b. A. (1416/1996). *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-aşfiyâ*. Mektebetü'l-Hanci.
- Koçyiğit, T. (1973). İbn Şihâb ez-Zührî. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 57, 51-84.
- Koçyiğit, T. (1967). Goldziher'in Hadisle İlgili Görüşlerinin Tahlil ve Tenkiti. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15, 43-55.
- Köktaş, Y. - Gümüş, F. (2019). Mürsel Hadis Kavramının Gelişiminde İbnü's-Salâh'ın Rolü. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16, 242-263.
- Müslim, b. H. (1419/1998). *Şahîh-i Müslim*. Beytü'l-efkârid-devliyye.
- Nevevî, E. Z. (1972). *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Muslim b. Haccâc*. (1-18). Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî.
- Nisâbü'rî, H. (1397/1977). *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*. Nşr. Seyyid Muazzam Hüseyin. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Nesâî, E. A. (1421/2001). *es-Sünenü'l-kübrâ*. Thk. Abdülmenam Hasan. Müessesetü'r-Risale.
- Öz, Ş. (2006). *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*. [Basılmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Özkan, H. (2013). "Zührî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 44, ss. 544-549), TDV Yayınları.
- Polat, S. (1981). *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. Kur'ân ve Hadis İlimleri Kürsüsü, [Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Sezgin, M. Fuad. (2000). *Buhârî'nin Kaynakları*. Kitâbiyât.
- Sıbâî, M. (1981). *İslâm Hukukunda Sünnet*. Çev. Edip Günenç. EVS Yayıncılık.
- Şâfiî, M. b. İ. (1996). *er-Risâle*. Çev. Abdülkadir Şener-İbrahim Çalışkan. TDV Yayınları.
- Şehrezûrî, E. A. T. O. (1986). *Ulûmu'l-hadîs*. Thk. Nureddin İtr. Dâru'l-Fikrîl-Muâsır.
- Tirmizî, M. b. İ. (1395/1975). *es-Sünen*. (1-5). Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Şirketü Mektebe.
- Tirmizî, M. b. İ. (1992). *Kitâbü'l-İlel*. Nşr. İbrâhim Atve İvaz. Çağrı Yayınları.
- Turan, M. (2022). Haneî ve Malikî Usûl Âlimlerinin Mürsel Hadis Yaklaşımı, *Tokat İlmîyat Dergisi* 10/2, 431-450.

- Tüzün, İ. (2022). *İbn Şihâb ez-Zührî: Hayatı, Hadis İlmine katkıları ve Rivayetleri*, Nobel Yayınları.
- Ya'qûbî, E. A. A. b. E. (1883). *Târîhu'l-Ya'qûbî*. (1-2). Nşr. M.T. Hautsma.
- Yıldız, H. D. (1988). "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (C. 1, ss. 145-146),TDV Yayınları.
- Zebîdî, A.b.A. (1982). *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. (1-12). Trc. Ahmed Naim. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Zehebî, M. b. A. (1401-1405/1981-1985). *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ'*. (1-25). Nşr. Şuayb el-Arnaût. Müessesetü'r-Risâle.
- Zehebî, M. b. A. (1408/1988). *Târîhu'l-İslâm*. (1-53). Nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Zehebî, M. b. A. (1419/1998). *Tezkiretü'l-huffâz*. (1-5). Nşr. Muhammed Ali Beydan. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Zührî, İ. Ş. (2016). *el-Megâzî*. Nşr. Süheyl Zekkar. Çev. Mehmet Nur Akdoğan. Ankara Okulu Yayınları.